

ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗУВАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПОЗОВУ В ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО (ДІЗНАВАЧА) ТА ПРОКУРОРА

Інна Коваленко,

*здобувачка кафедри кримінального процесу
Київського національного університету внутрішніх справ*

Стаття присвячена розгляду важливих питань діяльності слідчого (дознавача) та прокурора з доказування цивільного позову в ракурсі чинного Кримінально-процесуального кодексу України та інших законодавчих актів.

Ключові слова: цивільний позов, слідчий, доказування, розслідування, розмір і характер шкоди.

Відновлення порушеного злочином майнового стану потерпілого досягається в кримінальному процесі способами, які можна розділити на дві групи: позовні та непозовні. При цьому позовний спосіб завжди реалізує цивільно-правову відповідальність, а непозовний – не лише її, а й кримінальну відповідальність, а також інші заходи захисту порушеного майнового права.

Непозовні способи – це відшкодування майнової шкоди за власною ініціативою обвинуваченого, покладання судом обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду умовно засудженого або при застосуванні примусових заходів виховної дії до неповнолітнього, компенсація шкоди з коштів бюджету за деякими категоріями злочинів, відшкодування шкоди на підставі міжнародних угод.

До *позовних форм* відноситься пред'явлення та розв'язання цивільного позову в кримінальному процесі.

Метою цієї статті є висвітлення ролі слідчого (дознавача) у доказуванні обставин цивільного позову у кримінальній справі, його розміру та характеру шкоди, що заподіяна злочином.

Проблему, що розглядається, досліджували такі науковці, як М. Михеєнко, В. Бойко, П. Кирилова, С. Величкін.

Цивільний позов у кримінальному процесі за своєю природою є кримінально-процесуальним правовим інститутом, що за своєю суттю покликаний мінімізувати заподіяну злочином шкоду (майнову, фізичну або моральну). Але не можна розглядати його лише через призму відновлення майнових або інших прав громадян та юридичних осіб. Цивільний позов у кримінальному процесі вирішує, на нашу думку, такі завдання:

- визнання цивільного позову в кримінальному процесі забезпечує найбільш швидке відновлення порушених прав потерпілого;

- сприяє всебічному й об'єктивному дослідженню обставин справи (розв'язання цивіль-

ного позову допомагає уточнити кваліфікацію, правильно встановити цивільно-правові наслідки злочину та вибрати адекватне злочину покарання, чітко оцінити характер і важкість злочину, особу злочинця);

- усуває дублювання в роботі судів, неминуче при роздільному розгляді кримінальної справи та цивільного позову;

- сприяє недопущенню суперечливих висновків з одних і тих самих питань;

- реалізує принцип процесуальної економії. Розгляд цивільного позову в кримінальному процесі усуває необхідність повторного дослідження в судових органах обставин того ж правопорушення;

- підвищує виховну роль кримінального процесу, оскільки у потерпілих та інших осіб, які беруть участь в розгляді справи, формується переконання в неминучості відшкодування заподіяного злочином збитку.

Юридичними фактами, на основі яких пред'являється позов, прийнято вважати: скоєння злочину; наявність майнової або моральної шкоди, заподіяної цим злочином; наявність причинного зв'язку між злочином і нанесеною шкодою. Саме ці факти підлягають доказуванню в межах кримінальної справи.

Принцип публічності щодо процесу доказування за цивільним позовом у кримінальному процесі полягає в тому, що якщо в цивільному процесі обов'язок доказування лежить на стороні, яка посилається на ті чи інші обставини як на підстави своїх вимог чи заперечень (ст. 30 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України), то в кримінальному процесі обов'язок доказування характеру матеріальної шкоди, її розміру, підстав цивільного позову покладається на органи, що здійснюють кримінальний процес [1, с. 112]. Відповідно до цього вчені-юристи висловлюють думку, що обов'язок з доказування зазначених обставин лежить виключно на органі дізнання, слідчому, прокурорі, судді [2, с. 57; 3, с. 91; 4, с. 516–617]. Однак слід зазначити, що за чинним Кримінально-процесуальним кодексом (далі – КПК)

України суд не є суб'єктом обов'язку доказування у кримінальному процесі. Про це свідчить аналіз ряду статей КПК (статті 4, 22, 66 та ін.). В. Бойко з цього приводу зазначає, що впровадження в судочинство принципів змагальності сторін і свободи у поданні ними своїх доказів, і доведенні перед судом їх переконливості, а також покладення обов'язків з підтримання державного обвинувачення в суді виключно на прокурора, а у справах приватного обвинувачення – на потерпілих розмежувало функції обвинувачення та захисту, відокремило ці функції від суду і тим самим суттєво змінило статус суду в судочинстві, позбавило суд необхідності здійснювати ряд процесуальних дій, які викликали сумнів у його об'єктивності та неупередженості [5, с. 4].

Ю. Лівшиц, А. Тимошенко та В. Горобець зазначають, що, хоча органи попереднього слідства, прокуратури і суду зобов'язані вирішувати питання про відшкодування шкоди, заподіяної злочинцем, як невід'ємний елемент провадження у кримінальній справі, на практиці цивільним позовам часто не приділяють належної уваги, розглядаючи їх як неістотне доповнення, яким можна знехтувати [6, с. 4; 7, с. 50; 8, с. 43–46].

Важливу роль на стадії попереднього розслідування відіграють слідчі та дізнавачі, які повинні забезпечити провадження по справі, всебічне та повне встановлення обставин злочину, у тому числі в обсязі заподіяної шкоди фізичним або юридичним особам.

Закон зобов'язує орган дізнання, слідчого та прокурора при провадженні дізнання, досудового слідства і судового розгляду кримінальної справи виявляти причини й умови, які сприяли вчиненню злочину (ст. 23 КПК України). При цьому закон реалізує презумпцію невинуватості: суд, прокурор, слідчий і дізнавач не вправі перекладати обов'язок доказування на обвинуваченого. Слід зазначити, що презумпція невинуватості – це об'єктивна сила захисту особи від кримінального переслідування й обвинувачення [1, с. 93–98]. Реалізація розслідування на цих підставах є необхідною складовою і в процесі доказування за цивільним позовом.

Проте із змісту ряду інших процесуальних норм виходить, що функції слідчого не зводяться виключно до розкриття обставин на користь обвинувачення. Так, відповідно до ст. 64 КПК України до обставин, що підлягають доведенню, зокрема, віднесені: обставини, що впливають на ступінь тяжкості злочину, а також обставини, що характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують та обтяжують покарання. Крім того, у теорії кримінального процесу докази поділяються на звинувачувальні та виправдувальні. Принцип свободи оцінки доказів (ст. 67 КПК України) передбачає, що суд, прокурор, слідчий і дізнавач оцінюють докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді

всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом. Згідно із ст. 22 КПК прокурор, слідчий і особа, яка провадить дізнання, зобов'язані вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдують обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують та обтяжують його відповідальність. Таким чином, закон покладає обов'язок всебічного та повного розслідування обставин справи на прокурора, слідчого та дізнавача.

Те саме стосується і участі слідчого в доведенні обставин цивільного позову в кримінальній справі: з числа обставин, що відносяться до предмета доказування в частині цивільного позову, розглянутих нами раніше, далеко не всі носять звинувачувальний характер, тобто впливають на об'єм звинувачення. До обставин, які носять звинувачувальний характер, слід віднести:

- обставини, що характеризують злочин, його шкідливі наслідки, їх характер (вигляд шкоди, заподіяної злочинцем, – майновий, фізичний, моральний) і причинний зв'язок між злочинцем і його наслідками;

- обставини, що характеризують провину обвинуваченого (підтверджуючі її наявність, такі, що встановлюють її форму та вигляд, міру провини тощо);

- обставини, що свідчать про наявність процесуальних передумов для пред'явлення цивільного позову;

- обставини, що впливають на виконання вироку в частині цивільного позову (зокрема, обставини, які підтверджують розмір збитку, заподіяного однією і тією ж особою різними злочинами при реальній сукупності злочинів і обставини, що послужили підставою для стягнення сум у певному розмірі та відшкодування збитку, заподіяного кожним злочинцем).

При здійсненні однієї з форм попереднього розслідування – попереднього слідства – слідчий має процесуальну самостійність, що дозволяє йому приймати рішення, які визначають початок, хід і завершення провадження у конкретній кримінальній справі.

Приводячи КПК у відповідність з Конституцією України, законодавець передбачив ряд положень, що зобов'язали слідчого координувати свої дії та рішення відповідно до вказівок прокурора і суду. Самостійно направляючи хід розслідування, слідчий має право формулювати та перевіряти версії, залучати до кримінального судочинства відповідних учасників, змінювати їх процесуальний статус, здійснювати процес доказування, визначати коло слідчих дій, необхідних для здобуття доказів, здійснювати процесуальну діяльність, спрямовану на їх виконання. Всі ці елементи процесуального статусу слідчого повною мірою реалізуються і при здійсненні доказування обставин цивільного позову в кримінальній справі: слідчий має право самостійно формулювати та перевіряти

версії, що стосуються обставин спричинення шкоди злочинними діяннями; залучати до кримінального судочинства потерпілого, цивільного позивача, їх представників, обвинуваченого, цивільного відповідача, їх представників; здійснювати процес доказування обставин, що стосуються предмета доказування цивільного позову; визначати коло слідчих дій, необхідних для здобуття доказів, що встановлюють такі обставини; здійснювати процесуальну діяльність, спрямовану на їх виконання.

Закон передбачає випадки обмеження процесуальної самостійності слідчого (дознавача) в здійсненні різних видів процесуальної діяльності, багато з яких має пряме відношення до доказування, розгляду та розв'язання цивільного позову:

при обранні запобіжних заходів: взяття під варту підозрюваного або звинуваченого, а також продовження терміну утримання під вартою здійснюються з відома прокурора на підставі судового рішення (статті 106, 165 КПК України). Про застосування, скасування чи зміну запобіжного заходу орган дізнання, слідчий, прокурор, суддя виносять постанову, а суд – ухвалу (ст. 165¹ КПК України). Якщо орган дізнання або слідчий вважає, що є підстави для обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, він вносить за згодою прокурора подання до суду. Після отримання подання суддя вивчає матеріали кримінальної справи, представлені органами дізнання, слідчим, прокурором, допитує підозрюваного чи обвинуваченого, а за необхідності бере пояснення в особи, у провадженні якої перебуває справа, вислуховує думку прокурора, захисника, якщо він з'явився, і виносить постанову:

- про відмову в обранні запобіжного заходу, якщо для його обрання немає підстав;

- про обрання підозрюваному, обвинуваченому запобіжного заходу у вигляді взяття під варту. Відмовивши в обранні запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, суд вправі обрати підозрюваному, обвинуваченому запобіжний захід, не пов'язаний із триманням під вартою (ст. 165² КПК України).

Ці запобіжні заходи багато в чому зменшують можливості звинуваченого щодо відшкодування шкоди, заподіяної злочином: за час перебування його під вартою він позбавляється заробітної плати, інших доходів; застава як запобіжний захід також зменшує готівкове майно обвинуваченого, яким він може вільно розпоряджатися та добровільно відшкодувати шкоду або на яке може бути обернене стягнення при виконанні вироку в частині цивільного позову. Таке обмеження може бути тимчасовим – до набуття чинності вироку, якщо запобіжний захід у вигляді застави не порушувався звинуваченим, або постійним, якщо в разі її порушення предмет застави був обернений у дохід держави. У зв'язку з викладеним представляється виправданим з точки зору доказування, розгляду та розв'язання цивільного позову обмеження

цих питань процесуальної самостійності слідчого. Участь прокурора та суду у вирішенні зазначених питань – необхідна гарантія прав суб'єктів кримінального судочинства, у тому числі суб'єктів цивільного позову;

при обранні інших заходів процесуального примусу: тимчасове відсторонення підозрюваного або звинуваченого від посади здійснюються з санкції прокурора (ст. 147 КПК України). Як і у попередньому випадку, ці заходи процесуального примусу можуть торкнутися прав і законних інтересів суб'єктів цивільного позову. Судовий порядок ухвалення таких рішень – вимушена міра обмеження процесуальної самостійності слідчого, найважливіша гарантія конституційних прав особи, прав і законних інтересів суб'єктів цивільного позову в кримінальній справі;

при виконанні слідчих дій, у ході яких можуть бути отримані докази, що встановлюють обставини, які входять у предмет доказування цивільного позову: обшук, виїмка в житлі, виїмка предметів і документів, що містять інформацію про вклади та рахунки громадян в банках, інших кредитних організаціях, накладення арешту на поштово-телеграфні відправлення, їх огляд і виїмка, контроль і запис переговорів, поміщення підозрюваного або звинуваченого, що не перебуває під вартою, в медичний або психіатричний стаціонар для виробництва судової експертизи здійснюються за судовим рішенням (статті 114, 115, 118, 126, 178 КПК України). Також, згідно із ст. 187 КПК накладення арешту на кореспонденцію та зняття інформації з каналів зв'язку можливе лише за наявності достатніх підстав. У цьому випадку слідчий за погодженням із прокурором звертається з поданням до голови апеляційного суду за місцем провадження слідства. Таким чином, законодавець передбачив у чинному кримінально-процесуальному законодавстві реалізацію гарантій прав і свобод громадян.

За наявності підстав для затримання особи за підозрою в скоєнні злочину слідчий має право давати доручення про його затримання органам дізнання (ст. 115 КПК України); вимагати від органів дізнання сприяння при виконанні окремих слідчих дій. Слідчі вдаються до допомоги органів дізнання при виконанні таких складних в організаційному відношенні слідчих дій, як огляд місця події, обшук, виїмка, накладення арешту на поштово-телеграфні відправлення, їх огляд і виїмка, контроль і запис переговорів.

Відповідно до ст. 123 КПК України у разі подання цивільного позову слідчий зобов'язаний скласти мотивовану постанову про визнання потерпілого цивільним позивачем або про відмову в цьому. У випадках подачі заяви особою, яка не має процесуальної правосуб'єктності цивільного позивача у кримінальному процесі, їй повинно бути відмовлено у визнанні цивільним позивачем, а при помилковому визнанні цивільним позивачем – винесена постановою (ухвалою) підлягає скасуванню.

Слід зазначити, що під час складання постанови про визнання особи, яка зазнала матеріальної шкоди від злочину, цивільним позивачем слідчі іноді припускаються різних помилок. Найбільш характерними з них є:

- визнання при заподіянні матеріальної шкоди державним або громадським організаціям цивільними позивачами не цих організацій, а їх керівників. У таких випадках необхідно, щоб на підставі доручення, виданого організацією (підприємством, установою), певна особа (як правило, юристконсульт чи заступник директора по господарській частині) представляла у кримінальному судочинстві інтереси цієї організації. Така особа має бути ознайомлена під розписку з постановою про визнання організації цивільним позивачем та із своїми правами й обов'язками;

- вихід слідчим або особою, яка провадить дізнання, за межі своїх повноважень, що виявляється у закріпленні ними в постанові не всієї суми позову, а лише її частини;

- складання постанови про визнання цивільним позивачем за відсутності позовної заяви особи, яка зазнала матеріальної шкоди від злочину.

Мають місце випадки, коли слідчі не виносять постанову про визнання особи, яка зазнала матеріальної шкоди від злочину, цивільним позивачем, якщо позов пред'явлено прокурором, хоч згідно з законодавством вони зобов'язані це робити. Деякі слідчі не складають постанову про визнання особи цивільним позивачем або про відмову в цьому, незважаючи на те, що позовна заява подана потерпілим і долучена до справи. Зазначені помилки свідчать про недооцінку значення цього важливого процесуального документа.

Сума завданих збитків при пред'явленні цивільного позову зазвичай визначається в національній валюті. Однак у разі викрадення іноземної валюти вона вказується в гривнях, але за курсом такої валюти, встановленим Національним банком України на момент вчинення злочину. Відповідна довідка банківської установи має бути долучена до кримінальної справи.

Постанова слідчого, особи, яка провадить дізнання, судді або ухвала суду про визнання особи, котра зазнала матеріальної шкоди від злочину, цивільним позивачем має важливе процесуальне значення. Адже з моменту її ви-

несення зазначена особа стає цивільним позивачем у кримінальному процесі та набуває передбачених законом прав і обов'язків.

Висновки

Що стосується діяльності слідчого в доказуванні цивільного позову, то згідно із законодавством України слідчий за клопотанням цивільного позивача або за своєю ініціативою зобов'язаний вжити заходів для забезпечення заявленого в кримінальній справі цивільного позову, а також можливого в майбутньому цивільного позову, склавши про це постанову. У справах про злочини, за які кримінальним законом передбачена конфіскація майна, слідчий зобов'язаний вжити необхідних заходів для забезпечення виконання вироку в частині можливої конфіскації майна, склавши про це постанову.

Забезпечення цивільного позову та можливої конфіскації майна провадиться шляхом накладення арешту на вклади, цінності й інше майно обвинуваченого чи підозрюваного або осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії, де б ці вклади, цінності й інше майно не знаходилося, а також шляхом вилучення майна, на яке накладено арешт. Накладення арешту на вклади зазначених осіб провадиться виключно за рішенням суду. Таким чином, закон в цій частині обмежує права слідчого.

Література

1. Михеєнко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. – К., 1984. – 133 с.
2. Александров С. А. Правовые гарантии возмещения ущерба в уголовном процессе: досудебные стадии. – Горький, 1976. – 124 с.
3. Нор В. Т. Защита имущественных прав в уголовном судопроизводстве. – К., 1989. – 275 с.
4. Теория доказательств в советском уголовном процессе. – М., 1973. – 735 с.
5. Бойко В. Проблеми правосуддя в Україні і шляхи їх вирішення // Право України. – 2002. – № 3. – С. 3–7.
6. Горобець В. Особенности рассмотрения гражданского иска в уголовном процессе // Российская юстиция. – 2001. – № 1. – С. 47–50.
7. Тимошенко А. Назначение института гражданского иска в уголовном процессе // Российская юстиция. – 2002. – № 6. – С. 43–46.
8. Уголовный процесс России: Общая часть / А. И. Александров, С. А. Величкин, Н. П. Кирилова и др.; Под ред. В. З. Лукашевича. – СПб., 2004. – 448 с.

The article deals with important questions of the investigator (diznavacha) and prosecutors from proving a civil claim in the light of the current Criminal Procedural Code of Ukraine and other legislative acts.

Статья посвящена рассмотрению важных вопросов деятельности следователя (дознавателя) и прокурора по доказыванию гражданского иска в ракурсе действующего Уголовно-процессуального кодекса Украины и других законодательных актов.

